

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VA TURIZM VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN’AT VA MADANIYAT
INSTITUTI**

**“JADID DRAMALARI POETIKASI VA
SAHNALASHTIRISH MASALALARI: MUAMMO VA
YECHIMLAR”**

**MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA MATERIALLARI**

(2023-yil 18-aprel)

Toshkent – 2023

yoki reklama lavhasi orqali ham ma'lum bir mafkuraviy maqsadlar va intilishlar ifodalanadi. Bu bilan xulosa qilib aytmoqchimizki, Turkistonlik taraqqiyparvar jadidlarning ma'rifatparvarlik qarashlariga ko'plab murojaatlar qilamiz, chunki ular tom ma'noda milliy tarbiya va milliy ta'lim taraqqiyotining jonkuyarlari edilar. Ular o'z asarlarida ko'tarib chiqqan hayotiy-maishiy mavzular bugungi ijtimoiy- ma'naviy hayotimizda ham o'zining dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotgan emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Avloniy A. Turkiy guliston yohud axloq. Tanlangan asarlar. 2-jild. Toshkent, 1998-yil, 36-bet.
2. Indamas. Madaniyat to'lqinlari. Sadoi Turkiston. 1914-yil 11-may. "Indamas". A.Avloniyning taxalluslaridan biri.
3. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 14-bet.
4. Avloniy A. Tanlangan asarlar.18-bet
5. Cho'lpon. Vatanimiz Turkistonda temir yo'llar. Sadoyi Farg'ona. 1914-yil 6-iyun.
6. Indamas. Madaniyat to'lqinlari. Sadoyi Farg'ona. 1914-yil 11-may.
7. "Xalq so'zi" gazetasi. 1998-yil 17-iyun.

TURKISTON JADIDLARI MA'RIFATPARVARLIK HARAKATINING ASOSIY G'OYA VA MAQSADLARI. "AL-ISLOH" JURNALIDA TA'LIM ISLOHI MASALASINING YORITILISHI

QULDOSH PARDAYEV,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek
tili va adabiyoti universiteti
O'zbek adabiyoti tarixi kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari doktori

SHAXLO NARALIYEVA,
Qozog'iston Respublikasi Shimkent
shahri J.Tashenev nomli universitet
katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Turkiston xalqlari tarixining murakkab davrida nashr etilib turgan jadid ziyolilarining “Oyna”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg‘ona” kabi nufuzli nashrlaridan “Al-Isloh”(1915-1918) jurnalidagi ta’lim islohiga doir she’riy asarlar va publitsistik maqolalar tadqiq qilingan. Materiallardagi yosh avlod ta’lim-tarbiyasi, maktab va madrasalardagi o’qitish tizimi masalalari o’rganilib, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: maqola, she’r, ta’lim-tarbiya, maktab, millat, milliy uyg‘onish, ma’rifat va jaholat, matbuot, dars, eski usul, yangi usul.

Аннотация

Стихи и публицистические работы о реформе образования в журнале «Аль-Исloh» (1915-1918) из авторитетных изданий, таких как «Ойна», «Садои Туркестан», «Садои Фергана» современной интеллигенции, опубликованные в сложный период истории были исследованы статьи туркестанских народов. В материалах изучены вопросы воспитания подрастающего поколения, системы обучения в школах и медресе и сделаны научно-теоретические выводы.

Ключевые слова: статья, поэма, образование, школа, нация, национальное пробуждение, просвещение и невежество, печать, урок, старый путь, новый путь.

Annotation

Poems and journalistic works on the reform of education in the journal "Al-Islokh" (1915-1918) from authoritative publications such as "Oyna", "Sadoi Turkestan", "Sadoi Fergana" of the modern intelligentsia, published in a difficult period of history, articles of Turkestan peoples. The materials studied the issues of educating the younger generation, the system of education in schools and madrasas, and made scientific and theoretical conclusions.

Key words: article, poem, education, school, nation, national awakening, enlightenment and ignorance, press, lesson, old way, new way.

XX asr tongida millat ziyolilarining Turkiston xalqiga ma'rifat tarqatishdagi xizmatlari beqiyosdir. Ular ma'naviy-ma'rifiy ruhdagi, o'tkir publitsistik maqolalari bilan millatni uyg'otishga, jaholat iskanjasidan ma'rifat yuksakligiga olib chiqishga intildi. Yoshlar tarbiyasiga, maktablarni isloh qilishga katta ahamiyat qaratdi. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiy "Padarkush" dramasida ilmsizlik oqibati xorlik ekani g'oyasini ilgari surdi. Munavvarqori Abdurashidxonov esa 1903-yildan jadid maktablari ochib dars berish borobarida "Adibi avval" (1907), "Adibi soniy" darsliklarini yozdi. Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" (1909), "Ikkinchi muallim" (1912) nomli darsliklari, "Turkiy guliston yoxud axloq", "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" kabi qo'llanmalari ham ayni maktab islohiga qaratilgan edi.

Shubhasiz, "Al-Isloh" jurnali ham bu vazifadan chetda turgan emas. Jurnal sahifalarida ta'lim islohi mavzuida va ma'rifatga targ'ib etuvchi turkum maqolalar, she'riy va nasriy asarlar e'lon qilingan. Jumladan, Mahmud Alizoda Toshkandiyning "Milliy aloqa" she'rida bunday yozilgan:

Bizda ko'p jahl-u g'azab, arbobi g'aflat ichra biz,
Ma'rifat ilm-u funun aylab kirom isloh qil...
To'y uchun sarf aylagaymiz necha yuz dinorlar,
Rusum deb isroflar ming-ming diram isloh qil.
Masjid-u maktab madoris sori qilg'il nazar,
Onlari ilm-u odobda muntazam isloh qil [1,12].

Shoirning ushbu misralarida Turkiston xalqi hayotidagi qoloqliklarni, ma'rifatsizlikni isloh qilish g'oyasi mujassam. To'ylarni ortiqcha xarajatlar bilan dabdabali o'tkazishga zo'r berilayotgani, yana buning urf-odat deya talqin etilayotgani uning haqli e'tiroziga sabab bo'ladi.

Ma'rifat targ'ibi, maktablar islohi muammosi Saidahmad Vasliy ijodida ham alohida o'rin tutadi. Jumladan, "Al-Isloh" jurnalining 1916-yil 5-sonida olimning "Har musulmonning arab tilig'a oshno bo'lishi zarur" nomli maqolasi e'lon qilingan. Maqolada Turkiston aholisining arab tilini o'rganishi, Qur'on va hadis ma'nolarini tushunishi, ota-bobolarimizning bu tilda yozilgan kitoblarini o'qib, ma'rifat hosil qilishi zarurati ta'kidlanadi. U kuyunchaklik bilan yozadi: "Katta-katta

shaharlarimizda, buyuk–buyuk madrasalarimizda xiyli talabalar kamoli ixloslari ilan sarfi umru sarfi aqcha qilub, oxir qasd etub tahsil qiladurg'on darslaridin va o'qub yurgan ilmlaridin bir durustroq nimarsa hosil qilmasdan, ko'ngillari qorayub, xafaliklaridin ikki uch yil ba'dalida boshqa bir ish ixtiyor qilurlar..." [2,123].

Muallif yosh avlodning aziz vaqtini behuda o'tkazib, ko'cha changitib, ot choptirib yurishidan, boylarning farzandlari maktab va madrasalarni pora berib tamomlashidan, oqibatda o'z oilasiga fojia keltirishidan iztirobga tushadi. Vasliy birgina diniy bilimlar bilan chegaralanib qolmay, dunyoviy bilimlarni ham o'rganish zarurligini uqtiradi. Jaholatda qolgan "qora xalqning oqarishi"da birdan-bir vosita ma'rifat ekanini alohida ta'kidlaydi. Vasliyning "Al-Isloh" jurnali 1915-yil 17-sonida chop etilgan "Islohi tadrish haqinda" sarlavhali musaddasi bu jihatdan diqqatga sazovordir.

She'rda dars islohi dinu shariat jismiga jon bag'ishlashi, dars "ko'ngillar ichra toza ruh hosil aylashi" haqidagi teran fikr betakror badiiyat bilan ifodalanadi. "Dars isloh o'lmasa, o'lmas biza fayz-u futuh" deya o'sha vaqtda Turkistonda ta'lim tizimi zamon talablariga javob bermay qolganidan iztirob chekadi. Ayniqsa, shoirning "Bu zamonda olim o'lmoqg'a kerakdur umr-u Nuh" degan so'zlari bu iztirobning naqadar cho'ng ekanini ko'rsatadi. Vasliy kuyinish bilangina cheklanmaydi. Bu holatdan chiqish choralarini izlaydi. Natijada, "Osmoni ilm uchundir nardbon islohi dars" degan xulosaga keladi:

Necha toliblarni ko'rdim – o'zlari as'hobi ilm,
Bo'lmamishlar say-u ko'shish aylabon arbobi ilm,
Ming tashakkurlar qilurdim har na bu tullobi ilm,
Bu kabi toliblaradur, izz-u sha'n islohi dars,
Osmoni ilm uchundur nardbon islohi dars.

Boshqa jadid bobolarimiz kabi Vasliy Samarqandiy ham Turkistonning o'sha davrdagi holatiga tanqidiy nazar bilan qaraydi. "Ishlari darsxonalarda "iyob ila zihob" – kelmag-u ketmakdangina iborat bo'lgan, asosiy vazifasini – bilmag-u bildirmakni unutgan tolibi ilmlarni ko'rib, ularning holiga achinadi. "Aylasak islohi tadrish, ey guruhi mustatob, Bo'lmaz erdi holati avlodimiz bo'yla xarob" deya taassuf

qiladi. Jaholatdan najot topmoqning yagona chorasi darsni – ta’lim tizimini isloh qilish ekanini ta’kidlaydi.

Musaddasning so’nggi bandida shoir ilm-ma’rifat yo’lida beg’araz xizmat qilayotgan tahamtanlar – pahlavonlar borligi uchun shukr aytadi. Islohi dars ikki dunyo naf’iga xizmat qilishini aytib, shunga da’vat etadi:

Ori-ori bor erur yuzdan biri ahli kamol,
Aylayur xizmat shariatning yo’lida qadri hol,
Shu tahamtanlar baqo-i shar’ uchun aylar xayol,
Bu sharaflik fikr ilan, isloma yondoshmaz zavol.
Alg’araz islom uchundur pushtbon islohi dars,
Ikki dunyo naf’ig’adur bahri kon islohi dars.

Ta’kidlash joizki, “Al-Isloh” jurnalida ta’lim islohi masalasida eng faol eshtirok etgan muallif Vasliydir. Uning “Al-Isloh” 1915-yil 13-sonida “Himmat ur-rafo” nomli maqolasi e’lon qilingan. U maqolada maktab va madrasalarning qurilish reja loyihasidan tortib, dars xonalarining ichki jihoz uskunalarigacha, dars necha yil bo’lishi kerak, bir kunda necha fan o’qitilishi zarur, talabalarning darslarni o’zlashtirishi va imtihon olish usuli qanday bo’lmog’i lozimligi haqida batafsil to’xtaladi. Turkiston ziyoli va ulamolariga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi:

1. Muddati tahsil necha sana bo’lmog’i kerak?
2. Har sanada necha oy tahsil ayyomi bo’lur?
3. Har haftada necha kun dars o’qilur?
4. Har tahsil kunlari necha dars o’qilsa nofi’ bo’lur?
5. Bir sana o’qitilmish kitobning necha darsg’a taqsim bo’lmog’i lozim?
6. Har darsning miqdori necha satru va yoki necha sahifa bo’lmoq vojib?
7. Shogirdlarning tushunmaklari lozimmu? Yoki darsxonaga kirib chiqsa bo’lurmi?
8. Madrasalarg’a jahd ila shogirdni ma’lumotli qilmaklari vojibmu? Yoki kun o’tkarub, shogirdlarni boshqa ishlarg’a mardikor qilsalar joizmu?

9. Ijzat olib xatmkarda bo‘lmak uchun rusumiy darslarni bilmak, ulum va funung‘a olim bo‘lmak lozimmu? Yoki bir vaqti jamoag‘a sherik al-dars bo‘lib, kelib-ketib, uch-to‘rt so‘m berib, mullajaloli javon bo‘lsa kifoyami?

10. Har kim o‘z boshicha umr kechurub, vaqflarni yeb, mudarris men deb yursa bo‘lurmu? Yoki ulug‘ ulamolarning hukumat taraflaridan nazorat va tahqiqi farzmi?” [3,186].

Saidahmad Vasliyning savollari yosh avlod kamoli, millat istiqboli bilan bog‘liq ekani ayon ko‘rinib turibdi. “Al-Isloh” bu muammoga asosiy e‘tiborni qaratganini ta’kidlash kerak.

Bu masalaga boshqa ziyolilar ham befarq qaragan emas. Ular ham muhokama va munozarada faol ishtirok etdi. Aynan yuqoridagi Vasliy savollariga javoban buxorolik Ziyovuddin qori jurnalning 1915-yil 17-sonida “Insonning bir necha vazifasi va saodati” sarlavhali maqolasini e‘lon qildi. Muallif fikricha, tahsil o‘n besh yilga mo‘ljallangan bo‘lib, yigirma bir xil darsni ko‘zda tutadi. Bir yilda to‘qqiz oy o‘qish, haftasiga besh kun, har kuni ikki fan o‘qilishini ta’kidlaydi. YA’ni iqtidorli talabalar ta’limni o‘n ikki yilda yakunlashini uqtiradi. U yozadi: “Saidahmad Vasliy janoblari bir maqola yozib, ommaning sayu g‘ayratini va ham fikrlarini “Al-Isloh” vositasi ila maydong‘a qo‘ymoqlariga rajo etmishdur..... Biz ham fikrimizni bayon edub, ba’zi savollarina javob beramiz, lekin bizning fikrimiz hammadan avval jadval bo‘yladur:

№	Peshindan avval	Peshindan so‘ng
1	Birinch yil – sarf	Odobi ta’lim va munozara
2	Ikkinchi yil – nahv	Tarixi umumiy
3	Uchinchi yil – nahv	Tarixi umumiy
4	To‘rtinchi yil – mantiq	Hisob
5	Beshinchi yil – mantiq	Handasa
6	Oltinchi yil – hikmat	Hayot
7	Yettinchi yil – hikmat	Nujum
8	Sakkizinchi yil – balog‘at	Aruz

9	To‘qqizinchi yil – balog‘at	Qofiya
10	O‘ninchi yil – usul	Farz ul- ashara
11	O‘n birinchi yil – usul	Ilmi qiroat
12	O‘n ikkinchi yil – aqoid	Fiqh
13	O‘n uchinchi yil – aqoid	Fiqh
14	O‘n to‘rtinchi yil – tafsir	Hadis
15	O‘n beshinchi yil – tafsir	Hadis”

Shu kabi ta’lim olish jarayonini jadval asosida ko‘rsatadi. Maqola so‘ngida Turkiston ulamolariga xitob qilib, maktab va madrasalarning ayanchli ahvoliga kuyinib, quyidagicha bong uradi: “Ey! Ustoz va ulamolar, endi vaqtni zoye’ etmangiz, bizlarning va o‘zlaringizning moziy (o‘tgan zamon) va istiqbolimizni tushuningiz: kim eduk, na o‘lduk, na o‘lajag‘miz, fikr eytingiz! Vatan va millat avlodining ta’lim-tarbiyati sizlarning hamiyat va g‘ayratingizg‘a bog‘lidur” [4,331].

Ta’kidlash joizki, yosh avlod ta’lim-tarbiyasi masalasida ulamolarning fikrlari turlicha bo‘lgan. Ba’zilar eski usul borobarida yangi usul jadid maktablarining ham tarafdori edi. Ayrimlari esa jadid maktablariga tanqidiy fikr bildirgan. Bu toifa Yevropa madaniyati musulmon bolalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishidan saqlanmoq zarur, deb hisoblagan. Saidahmad Vasliy “Sadoi Farg‘ona” gazetasida chop etilgan “Usuli jadid” maqolasida yangi usuli eski o‘qitish tizimidan afzal ekanligini sodda va tushunarli qilib quyidagicha bayon etadi: “ Emdi yangi tartibda o‘qitmoqni ma’nosi shulki, maktabga kirgan bolaga saboq berish bilan bir vaqtda xarflarni yozib ko‘rsatur. Yangi tartibda o‘qigan bola 4-5 oyda o‘qimoq va yozmoqni o‘rganur...”

Vasliy ushbu maqolasida 10-12 yil o‘qigan mullalar eng muhim ilmlardan bexabar qolganliklarini ta’kidlash bilan birga, ularning madrasalarda o‘rgangan bilimlari amaliy hayot ehtiyojlaridan juda uzoq bo‘lganligi hamda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmay, amaliyotdan ajralib qolgani haqida muhim ijtimoiy – siyosiy masalani ham ilgari surgan edi.” [5,331].

“Al-Isloh”ning 1915-yil 8-sonida chop etilgan mulla Abdulg‘afforxo‘janing “O‘quv va yozuvlarning haqiqiy boislari” nomli maqolasi ham

ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Maqolada insonlarning ta'lim-tarbiya olishi nechog'lik muhim ekanligi ta'kidlanadi. Talabalarning yuqori darajada o'quv va yozuv salohiyatiga ega bo'lib, kamolotga erishishi zarurligini falsafiy fikrlar bilan tushuntiradi. Ong, aql va ilm insonlar bilan hayvonni bir-biridan ajralib turishini, ilmi va ilmsiz kishining turmushidagi yashash sharoiti misolida so'z yuritib bunday yozadi: "O'quv va yozuvlarning insonlarga zarur ekanligi har kimga ma'lumdur, na uchunkim, o'quv va yozuv bilgan odam ila bilmagan odam miyonasida har vajdin osmon ila yercha farq bordur..." [6,331] - deb nihoyatda asosli so'zlarni keltirib yozadi u.

Jurnalda xuddi shu mazmundagi maqolalar ketma-ket chop etilgan. Jurnalning 1915-yilgi 13-sonida nashr qilingan Zuhridin Fathiddinzodaning "Musulmonlarga rajo" sarlavhali maqolasida ham o'lkada kechayotgan jadid va qadimchilar munozaralari haqida so'z boradi. Maqoladan bilinadiki, muallif masalaga xolis yondashgan. Uningcha, ziyoli va ulamolar ittifoq bo'lib ish tutishi, bir-biri bilan yaxshi munosabatni tiklab, yoshlar ta'lim-tarbiyasiga jiddiy e'tibor qaratishi zarur. Vatan va millat istiqboli shuni taqozo etadi.

Bunday qarashlar Mullo Hoshim Hayratiy asarlariga ham xosdir. U Turkiston xalqining ma'rifatsizligini, ta'lim tizimining talabga javob bermay qolgani, ziyolilar ta'lim masalasida bir tanu bir jon bo'lib, ish ko'rmayotgani, jaholat botqog'iga botishining bosh sababi jadid-qadim munozaralari deb bildi. Ayni shu masalada jurnalning 1917-yil 14-sonida chop etilgan "Munosib zamon" nomli she'rida bunday yozadi:

Qayda rahmat bizni Turkistonni bu kirdorig'a,
Doimo qo'ygay qadam bir-birlarin ozorig'a,
Gina molin keltirur nafsoniyat bozorig'a,
Ittifoq o'lmay diyorin berdilar ag'yorig'a,
To bu dam voqif emas bu qissani asrorig'a..[7,331].

Shoir ittifoq haqida fikr bildirar ekan, mustamlakachilik davrida bu ishda muvaffaqiyatlarga erishishning birdan-bir yo'li o'lkada o'zaro ixtiloflarga barham berib, ahillik bilan ilm-fanni rivojlantirish ekanini aytadi. Xalqning ittifoqsizligi

natijasi o'laroq, millatning shunday ayanchli ahvolga, mustamlakachilik girdobiga tushib qolganini ta'kidlaydi. Bu jihatdan Vasliyning "Ittifoq xususida" deb nomlangan she'ri ham diqqatga molik:

Naf'i shaxsiy ayladi doim parishon holingiz,
Bu sababdin ketdi sizdin davlatu iqbolingiz,
Bo'lmadi naf'i umumiy g'oyai a'molingiz,
Bas emasmu ushbu urushu janjolingiz, ...[8,234]

Vasliyning fikri ham yuqoridagi qarashlarga mutanosib. Uningcha ham, hukumat boshqa millat qo'liga o'tishining bosh sababi – ittifoqsizlik. Qachon millat ittifoq bo'lib ish ko'rsagina, yosh avlodni tarbiyalash, millatni uyg'otish, Vatanni ozod qilish, halq ma'naviyatini yuksaltirish, turmushini farovonlashtirish mumkin, degan fikrni ilgari surdi.

Bunday ma'rifatsizlikdan iztirob ifodasi Mubashshirxon asarlarida ham namoyon bo'ladi. Jurnalning 1916-yil 6-sonida chop etilgan muxammasida shoir hayron: nega bizning millatimiz g'aflat uyqusini bunchalar suyadi, vahshiylikdan, ilmsizlikdan ne yaxshilik ko'rdi ekanki, ajralgisi kelmaydi:

Zillat ermasmu sanga bir ittibo'ing bo'lmasa,
Sunnati payg'ambara bir amsoling bo'lmasa,
Vojiboti nafsinga bir ihtizoring bo'lmasa,
Doimo bid'atni istab imtino'ing bo'lmasa,

Ey zamona zillating jam o'ldi, kam o'lg'oncha yo'q.

Mubashshirxonning jaholat, qorong'ulik qurboni bo'lgan Turkiston halqiga yuragidan achinib ularni uyg'otishga, ya'ni jamiyatda o'zining munosib o'rinlarini topishga, ilm olishga, taraqqiyga undab yozgan bu she'ri o'sha kurashli yillarning marshidek jaranglaydi:

Qodir Olloh senga verdi sen ango hech bermading,
Gustarildi sango rohing sen ango hech kirmading,
Dunyoviy taxvif ila ogohlanaring bilmading,
Oxirat sahrosida sarson o'loring bilmading,
Ey zamona zillating jam o'ldi, kam o'lg'oncha yo'q [9,186].

Shoir davr hayotida yuz berayotgan voqealarni ma'rifatparvarlik g'oyalarni she'riyat oynasida haqqoniy aks ettirdi, davr va sharoit taqozo etgan talablarni ko'tarinki ruhda, shior-chaqiriqlar vositasida keng ommaga yoyishga harakat qildi. "Dunyoviy taxvif ila ogohlanaring bilmading" deya u faqat ilm fanni o'rganish yo'li bilangina jaholatu xudbinlikdan qutulish mumkin, deb o'ylaydi. Shuning uchun ham xalqni, avvalo, yoshlarni kitob-jurnal o'qib, ilm cho'qqilarini egallab, dunyo voqealaridan voqif bo'lishga undaydi.

XX asr boshlaridagi ma'rifatchilik harakati jamiyat hayotini isloh qilish masalasini kun tartibiga qo'yar ekan, bunda yosh avlod ta'limi muammo darajasiga ko'tarildi. "Al-Isloh"dagi she'riy asarlar va publitsistik maqolalar ayni shu muammo yechimiga qaratilgani ham buning tasdig'idir.

Umuman, "Al-Isloh" jurnali milliy uyg'onish davrining boshqa nashrlari qatori millatni asriy jaholat girdobidan olib chiqish, taraqqiy etgan millatlar darajasiga ko'tarilishi kabi zamonning eng dolzarb va hech qachon eskirmaydigan vazifasi yo'lida xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmud Alizoda Toshkandiy. Al-Isloh, 1916, 3-son. – B. 12.
2. Saidahmad Vasliy . Al-Isloh, 1916, 5-son. – B. 123.
3. Vasliy. Al-Isloh, 1915, 13-son.
4. Ziyovuddinxo'ja. Al-Isloh, 1915, 17-son. – B. 516.
5. Abduazizova N. Turkiston ma'tbuoti tarixi. T: Akademiya, 2000. – B. 166.
6. Al-Isloh, 1915, 8-son. – B. 234.
7. Mulla Hoshim Hayratiy. Al-Isloh, 1917-yil, 14-son. – B. 331.
8. Saidahmad Vasliy. Al-Isloh, 1917, 20-son. – B. 234.
9. Mubashshirxon. Al-Isloh, 1916, 6-son, – B. 186.